

söz hem fiille olması gerekir; aksi halde istiğfar kişiye yalancı durumuna düşürür (*el-Müfredât*, “ğfr” md.).

Kur’ân-ı Kerim’de mağfiret kökünden türeyen toplam 234 kelimenin 229’u Allah’a nisbet edilmiştir (gâfir, gafûr, gaffâr, gufrân, mağfiret, istiğfar). Bunların kırk ikisi istiğfar kavramı etrafında şekillenmiş olup sonuç itibarıyla Allah’ın bağışlayıcı niteliğine râcîdir. Bu arada mağfiret kelimesi bir yerde “başkasının kusurunu görmeme” anlamında insana (*el-Bakara* 2/263), yirmi yedi âyette de Allah’a nisbet edilmiştir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu’cem*, “ğfr” md.). Mağfiret kavramı, Kur’an’ın yaklaşık 100 sûresinde yer almak suretiyle Allah’ın engin merhamet ve bağışlayıcılığını ifade etmektedir. Ayrıca, “Şunu bilmelisin ki rabbinin bağışlayıcılığı engindir” (*en-Necm* 53/32) gibi müjdeleyici beyanlardan başka mağfiret kavramının geçtiği âyetlerin çoğunda mağfiretle birlikte büyük ecir, nikelik ve nitelik açısından üstün değerli rızık ve cennetlerin verileceği beyan edilmektedir.

İnsan ne kadar çaba sarfetse de kendi ölçülerini çerçevesinde bile ideal bir kişi olamaz. Hayatında yaratana ve yaratılmışlara karşı yanlış davranışlarda bulunmadığını kendi vicdanında kabul edecek birinin mevcudiyetini düşünmek kolay değildir. Bu açıdan bakıldığında en büyük saygıya lâyık olan Allah’ın kendisine karşı işlenen hataları affetmesi kişinin hayata bağlanmasını sağlamakta, ebedî âlem hususunda ümitsizliğe kapılmasını önlemekte ve onu yapıcı bir psikolojiye yükseletmektedir. Bu konudaki âyetlerin genel muhtevassından anlaşılabacağı üzere affedicilik geniş kapsamlı ilâhî bir vasıf olmakla birlikte gerçekleşmesi insanda bulunması gereken bazı niteliklere bağlıdır. Bunların başında tereddütsüz iman gelir. Birçok âyette buna yararlı davranışlar da (amel-i sâlih) eklenmiştir. Enfâl sûresindeki âyetlerde (8/2-4) Allah katında yüksek dereceler, mağfiret ve tükenmez rızık vaat edildiği tereddütsüz imanın vasıfları şöyle sıralanmıştır: Allah’ın anılması halinde kalbin korkuya yaklaşan bir saygıya bürünmesi, Kur’an âyetlerine vâkıf olduğu oranda imanın pekişmesi, Allah’a tevekkül edilmesi, namazın kılınması ve Allah yolunda harcama yapılması.

Mağfiret kavramı hadis literatüründe de geniş bir yer tutmuştur. Wensinck’te bu kavramın geçtiği rivayetlerin kaynakları yirmi dört sütunu bulmaktadır (*el-Mu’cem*, IV, 528-540). Ebû Zer el-Gıfârî-

den rivayet edilen kutsî bir hadise göre Cenâb-ı Hak, kendisinin özel olarak koruduğu kimseler hariç bütün insanların hatalı olduğunu bildirmiş, bu sebeple zâtından mağfiret dilenmesi halinde kusurları bağışlayacağını vaad etmiştir (İbn Mâce, “Zühd”, 30). İlgili hadislerde Hz. Peygamber’in belli şahıslar, muhacir ve ensar grupları ve bütün ümmeti için bağışlanma duasında bulunduğu nakledilmiştir (*a.g.e.*, IV, 534-535).

Kur’an ve sahih hadislerden oluşan naslarda Allah’tan samimiyetle mağfiret dilenmesi halinde şirk dışındaki bütün günahların affedileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte diğer bazı naslar göz önünde bulundurulduğunda kul hakkının bağışlanmayacağı anlaşılar, zira bu hakkın sahibi Allah değil kuldur. Ayrıca bağışlanma talebi bir nevi tövbe niteliği taşır. Tövbenin kabul edilmesi için de bazı şartların gerçekleşmesi söz konusudur (ayrıca bk. GÜNAH; KEBİRE; TÖVBE).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “ğfr” md.; *Li-sânü’l-Arab*, “ğfr” md.; *et-Ta’rifât*, “Mağfiret” md.; Wensinck, *el-Mu’cem*, IV, 528-540; M. F. Abdülbâki, *el-Mu’cem*, “ğfr” md.; Buhârî, “Ezân”, 32, “Hudûd”, 27, “Tevhîd”, 24, “Vudûd”, 38; Müslim, “Hudûd”, 22, “Tevbe”, 45; İbn Mâce, “Zühd”, 30.

ADİL BEBEK

MAĞRİB

(bk. FAS).

MAĞRİB

(المغرب)

Doğu İslâm dünyasının (Meşrik) sınırı kabul edilen Mısır’dan Atlantik Okyanusu’na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ İslâm kaynaklarında Mağrib adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri bulunmaktadır. Mısır’ın batısında yer almasından dolayı bazı kaynaklarda Endülüs de Mağrib coğrafyasına dahil edilmektedir. Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafyacıları Mağrib’i çeşitli şekillerde bölümlere ayırmıştır. Bunlar arasında en fazla kullanılanı Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib) ve Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) şeklindeki üçlü taksimdir. Bölgenin toplam yüzölçümü 6.146.441 km², nüfusu 75 milyon civarındadır. Araplar, Berberiler (Emâziğ) ve az sayıda zenci asıllılardan

meydana gelen nüfusun % 98’i müslümandır.

Tarih. İslâm Öncesi. Milâttan önce 3000’li yıllarda Berberiler’in bir alt kolu olduğu ileri sürülen Lîbî kabilesi Libya’nın doğusunda bulunan Berka’ya yerleşmiş, Grekler bugünkü Libya topraklarına bu kabilenin adını vermişlerdi. Lîbîler’in nüfuzu Nil nehrinden Sirte körfezine kadar yayılmıştı. Daha sonra Romalılar’ın Berberiler adını verdikleri, kendi dillerinde “hür insanlar” mânasına gelen Emâziğlar yoğun olarak Afrika’ya geldiler. Nil nehri civarıyla Sinâ yarımadasında Lîbî Emâziğları’na ait bulunan eserlere dayanarak Berberiler’in Atlas dağlarından doğuya gelip yerleştiklerini iddia eden Batılı araştırmacılar, Mes’ûdî ve İbn Haldûn gibi İslâm tarihçilerinin bunların Yemen veya Filistin’den buraya geldikleri yönündeki rivayetlerini reddetmişlerdir. Ancak Yemen’de yaşayan Berberiler’le Mağrib Berberileri’nin kolayca anlaşmaları Batılılar’ın bu görüşünü doğrulamamaktadır.

Akdeniz’in doğu kıyısında birçok şehir medeniyeti kurmuş olan Fenikeliler, bölgeye ticaret için gelip milâttan önce 814 yılında Tunus’ta Kartaca ve Sûs, Libya’da Sabratha ve Leptis Magna, Cezayir’de Bicâye, Fas’ta Selâ ve Tanca şehirlerini kurdular. Berberiler, genelde ticarî faaliyetlerde bulunmakla birlikte tarım ve hayvancılıkla da uğraşan Fenikeliler’in etkisi altında kaldılar. Kartacalılar Sicilya, Sardinya ve Korsika adalarını ele geçirmek için milâttan önce VI. yüzyılda Grekler’le, milâttan önce 264 yılında ise Romalılar’la savaştılar. Bunikia adı verilen ve milâttan önce III ve II. yüzyıllar boyunca devam eden bu savaşlar sonunda Romalılar, Kartacalılar’ın Akdeniz adalarındaki hâkimiyetlerine son verdiler. Kartacalılar’ın kumandanı Hannibal milâttan önce 146 yılında Romalılar’a yenilince Kartaca şehri yerle bir edildi. Mısır Grekleri de Libya’nın Berka şehrini milâttan önce 132 yılında ele geçirdiler. Romalılar’ın Mağrib’deki hâkimiyeti milâttan sonra 439 yılına kadar devam etti. Romalılar, Mağrib’in kuzey bölgelerinde Fenikeliler’den kalma eski şehirlerin kalıntıları üzerinde birçok yerleşim merkezi kurdular ve Berberiler’e kısmen Hristiyanlığı kabul ettirdiler. Ancak yerlilerin büyük bir kısmını idareleri altına alamadılar.

Bu dönemde Moritanya’nın kuzeyine göç eden Zenâte ve Sanhâce kabileleri, Batı Afrika’dan gelen altın ticaret yolunu ele geçirdikleri gibi nüfus dengesini de

değiştirdiler. Bu arada Romalılar hâkim oldukları bölgelerde idarî düzenlemeler yaptılar. Mağrib, Roma'da taht kavgası çıkınca Afrika Kontu Univas'ın isteği üzerine Vandallar tarafından 429 yılından itibaren istilâ edilmeye başlandı. Kartaca 439'da Vandallar'ın eline geçti. Bölgedeki yerleşik Roma idarî sistemine karışmadan hâkimiyetlerini sürdüren Vandallar, Libya yerlileri tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Yerlilerle bölgenin en verimli topraklarını elde tutan Vandallar arasındaki iktidar kavgası Bizans donanmasının bölgeye müdahalesine yol açtı. Belisarius kumandasındaki Bizans orduları 533 yılında Kartaca'yı ve eski Roma müstemlekelerini işgal etti. Mağrib'de 646 yılına kadar süren Bizans hâkimiyeti İslâmîyet'ten önceki son yabancı idare oldu. İmparator Iustinianos'un baskıcı yönetimi giderek yerini uzun bir ihmâl sürecine terketti. Bizanslılar yavaş yavaş sahile çekilirken Berberîler de göçebe hayatına geçtiler. Bizanslılar'a karşı baş gösteren ayaklanma ve kargaşalıklar müslüman Araplar'ın bölgeyi ele geçirmelerini kolaylaştırdı.

İslâmî Dönem. Mağrib'de İslâm fütuhâtı, Hz. Ömer zamanında 22 (643) yılında Amr b. Âs kumandasında Mağrib-i Ednâ denilen Libya'dan başladı. Araplar 27'de (647-48) Afrika'nın ortalarına doğru ilerleyerek İfrîkiye denilen ve bugünkü Libya'nın batı bölgeleriyle Tunus'u içine alan bölgeyi Ukbe b. Nâfi' kumandasında 50 (670) yılında ele geçirdiler. Mağrib-i Aksâ'da bulunan Fas'ın fethi aynı kumandanın ikinci valiliği döneminde 62'de (682) tamamlandı. Ukbe b. Nâfi', Mağrib-i Evsat'taki Tunus'ta Kayrevan şehrini kurarak burayı Mağrib'in idarî merkezi yaptı. Ancak yerli halk Emevîler'e karşı ayaklanınca kanlı çatışmalar meydana geldi. Mûsâ b. Nusayr'ın bölgeye vali tayin edilmesiyle ayaklanmalar bastırıldı. Yeni vali Târik b. Ziyâd'ı Endülüs fethine yönlendirerek kendisine yardımcı oldu. Berberîler'i bölmeye çalışan Vali Ubeydullah b. Habbâb'ın idaresinin son aylarında bütün Mağrib-i Aksâ Hâricîler'in eline geçti (123/741). Emevî ve Abbâsî devirlerinde Kayrevan'a birçok vali tayin edilmiş, Vali İbrâhim b. Ağleb et-Temîmî döneminde 184 (800) yılında İfrîkiye'nin idaresi babadan oğula geçerek verâset şekline dönüşmüştür.

İslâm hâkimiyeti döneminde Mağrib'de birçok emirlik ve devlet kurulmuştur. **Arap Emirlikleri.** Şam Emevîleri'nin rıza

sayla Mağrib'de ilk emirlik 80 (699) yılında Himyerî asıllı Benî Sâlih kabilesi tarafından kuruldu. Merkezi Alenkûr olan emirlik Mağribîliler'in çoğunluğunun müslüman olmasıyla giderek güçlendi ve uzun süre ayakta kaldı. Merkezleri Fâtımîler tarafından tahrip edilen Benî Sâlih Emirliği 318 (930) yılında Mûsâ b. Ebû'l-Âfiye tarafından yıkıldı.

Hız. Peygamber'in neslinden olup Mağrib'e sığınan İdrîs b. Abdullah, 172'de (789) Berberî Zenâtelere'in de yardımıyla Hâricîler'in güçlü olduğu bölgede Miknâs şehrinin bir semti sayılan Velîlâ'da, aynı yıllarda kardeşi Süleyman da Tilimsân'da Sünnî birer emirlik kurdular. Birkaç yıl sonra siyasî, iktisadî ve kültürel olarak Tilimsân'la Şicilmâse'yi birbirine bağlayan Fas şehri, tesis edildi. Ancak İdrîsîler'in hâkimiyetine bölgedeki diğer güç odakları ve Endülüs Emevîleri tarafından son verildi. Hânedan mensuplarını Endülüs Emevîleri'ne bağlı Âmirîler sürgüne gönderdi (375/985). Öte yandan Abbâsîler, İdrîsîler'in doğuya yönelmesini engellemek için 184 (800) yılında İfrîkiye Valisi İbrâhim b. Ağleb'in geniş yetkilerle Ağlebîler Emirliği'ni kurmasına izin verdiler. Libya'nın Berka şehrinden İbâzî Emirliği'ne kadar uzanan ve İfrîkiye'nin geniş bir bölümünü içine alan Ağlebî Emirliği'nin toprakları Sicilya adasının da fethedilmesiyle Avrupa sınırlarına ulaştı. Bölgenin kalkınmasına önem veren Ağlebîler, son hükümdarları Ziyâdetullah devrinde Fâtımîler'le müttefikleri Kûtâme kabilesi tarafından yıkıldı (296/909).

Sanhâce ve Kûtâme kabilelerinin yardımıyla bölgenin yönetimine hâkim olan Şîî, Fâtımîler, Ağlebîler'in nüfuzu altındaki bütün toprakları ve Berka'yı ele geçirdiler. Mağrib-i Aksâ'ya da girerek bu bölgedeki müstakil emirlikleri ortadan kaldırdılar. Ancak sadece Şîî mezhebine itibar etmeleri Mâlikî, İbâzî ve diğer mezheplere mensup kabilelerin Fâtımîler'e karşı düşmanlıklarını arttırdı. Mağrib'deki son Fâtımî hükümdarı Muiz-Lidînilâh, 361'de (972) Mısır'a geçmeden önce Mehdiye şehrini Sanhâce kabilesine mensup Zîrî hânedanına teslim etti.

Hâricî Emirlikleri. a) Sufriyye. Meyse-re el-Matgarî tarafından Mağrib-i Aksâ'nın Atlantik sahillerinde 122 (740) yılında kurulan emirlik Murâbîtlar tarafından yıkılmıştır (453/1061). b) Nefûse İbâzîleri. Libya'da Nefûse dağı civarında yaşayan İbâzîler bölge tarihinin önemli bir toplu-

mu olarak bugün de varlıklarını devam ettirmektedir. c) Midrârîler. Başlangıçta Sufriyye'ye mensup iken Ubeydîler tarafından iktidarlarına son verildikten sonra Mâlikî mezhebine geçtiler ve merkezleri Sicilmâse'de yaklaşık iki asır hüküm sürdüler (140-349/757-960). d) Rüstemîler. Aslen İranlı olan Abdurrahman b. Rüstern tarafından kurulan ve Cezayir'in Tâhert şehrinde 161-295 (778-908) yılları arasında hüküm süren Rüstemîler, Kayrevan'da yaşayanları da kendilerine bağlayarak Cezayir-Trablus arasındaki geniş bölgeyi idareleri altına aldılar. Mağrib'de kurulan bu hâricî emirlikleri doğrudan veya dolaylı olarak yabancı hâkimiyetini reddettikleri gibi yabancıların yerlilerin inançlarına, fert ve toplum haklarına ve mahallî idarelerine müdahalelerini önlemişler, ancak kendi aralarında da zaman zaman ihtilâfa düşmüşlerdir.

Berberî Sanhâce Emirlikleri. a) Zîrî Hânedanı. Sanhâce emirliklerinin ilkidir. Hânedan, Fâtımî orduları kumandanı olan Cezayir Sanhâceleri'ne mensup Zîrî b. Munâd tarafından kuruldu. Fâtımî Halifesi Muiz İfrîkiye'den Mısır'a geçerken tesis ettiği emirliğin idaresini 361 (972) yılında Bulukkîn b. Zîrî'ye verdi, onun kurduğu hânedan 555 (1160) yılında Muvahhidler tarafından yıkılana kadar devam etti. V. (XI.) yüzyılın başlarında Şîa mezhebinin terkeden Zîrî hânedanını cezalandırmak isteyen Fâtımîler'in daha önce Yukarı Mısır'a yerleştirdikleri Benî Hilâl ve Benî Süleym adlı bedevî Arap kabilelerine 441'de (1049-50) İfrîkiye'nin kapılarını açmaları Mağrib'in siyasî ve iktisadî durumunun bozulmasına sebep oldu. Sahildeki önemli şehirler İtalya'dan gelen Normanlar'ın eline geçti. Bu arada Muvahhidler Zîrî hânedanına son verdi. b) Benî Hammâd Hânedanı. Bölgedeki bu ikinci hânedan Zîrîler'den ayrılan Hammâd b. Bulukkîn tarafından kuruldu. İfrîkiye Hükümdarı Mansûr'un kardeşi olan Hammâd'ın 405 (1015) yılında tesis ettiği hânedan kısa zamanda gelişti. Emirliğin başşehri Kal'atü Benî Hammâd iktisadî ve kültürel bir merkez haline geldi. 547'de (1152) Benî Hammâd toprakları Muvahhidler tarafından ele geçirildi. c) Murâbîtlar Devleti. 448 (1056) yılında Mağrib-i Aksâ'da kurulan Murâbîtlar kısa zamanda Moritanya'dan Libya'ya kadar bütün Mağrib'i ve Endülüs'ü içine alan büyük bir devlet haline geldi. Devletin en meşhur şahsiyeti Yûsuf b. Tâşfîn'dir. Murâbîtlar, özellikle Endülüs'ün tavâif-i mülûk devrinde uğradığı dağınıklığa son vererek yıkılmak-

ta olan bu İslâm ülkesinin yeniden canlanmasını sağladılar. Merakeş'i başşehir olarak kuran Murâbîtlar, Muvahhidler'in 541 (1147) yılında bu şehri ele geçirmelerinin ardından yıkıldı.

Muvahhidler Devleti. Devletin kuruluşunda büyük rolü olan İbn Tûmert'in Cezayirli öğrencisi ve ilk halifesi Abdülmü'min el-Kûmî, bölgede önemli güç haline gelen Sanhâce hânedanlarını ortadan kaldırdığı gibi Normanlar'ı Kuzey Afrika sahillerinden çıkardı ve Endülüs'ü nüfuzu altına aldı. Rabat şehrini kuran Ebû Yûsuf el-Mansûr, İfrîkiye ve Trablusgarp'ta yaşayan Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerine mensup binlerce bedevî Arap'ı Atlas Okyanusu sahillerine yerleştirdi. Ancak bunlar İfrîkiye Arapları'nın, özellikle de Murâbît asıllı Benî Gâniye'nin büyük direnişisiyle karşılaşılardı. Balear adalarındaki donanmaya el koyan ve Cezayir'in bazı limanlarını geçici olarak zapteden Benî Gâniye, Mısırlılar'la iş birliği yaparak Libya'nın batısına doğru ilerledi ve Muvahhidler'in Mısır'a ilerlemesini durdurdu. Bütün bunlara rağmen Muvahhidler, Kurtuba ile Rabah Kalesi arasında hristiyanlara karşı yaptıkları savaşı kazandılar (591/1195). 609'da (1212) Mağribliler'den 500-600.000 kişilik büyük bir ordu toplayarak hristiyanların eline geçen kaleleri geri almak için savaşa giriştiler de Endülüs'te yapılan bu savaşı kaybettiler. Muhammed en-Nâsır zamanında cereyan eden bu savaş Mağrib'i siyasi, iktisadi ve içtimai bakımdan olumsuz etkiledi. Kısa bir süre sonra İfrîkiye merkezden koptu. Tilimsân'da kurulan Abdülvâdîler hânedanlığı Fas'taki Merînîler'e savaş açtı. İktisadi bakımdan çöken İfrîkiye bölgesine Hafsîler hânedanı hükümdarları yerleşince Fas'ta güç odakları çoğaldı. Merînîler 668'de (1269) yapılan savaşta Muvahhidler'e üstün gelip Merakeş'i ele geçirdiler. Böylece Muvahhidler Devleti sona ermiş oldu.

Hafsîler, Merînîler ve Abdülvâdîler (Zîyâîler). XIII-XVI. yüzyıllarda Trablusgarp'tan Cezayir'in doğusundaki bazı bölgelere kadar Hafsîler (1228-1574), Cezayir'in orta bölgelerinde Abdülvâdîler (1235-1550), buradan Atlas Okyanusu'na kadar Merînîler (1269-1464) hüküm sürdüler. Hafsî hânedanından Ebû Zekerîyyâ el-Hafsî 625'te (1228) İfrîkiye'de istiklâlini ilân etti. Halefi Muhammed el-Müstansır zamanında Fransız donanması başşehir Tunus'a bir saldırı düzenledi. Fransızlar, salgın hastalıklar sebebiyle çok sayıda askerinin ölmesi üzerine Müstansır'ın ödemeyi

kabul ettiği fide karşılığında Tunus'u işgalden vazgeçtiler.

Berberîler'in Zenâte koluna mensup Merînîler ile Abdülvâdîler İslâm fethinden sonra Mağrib'de etkili olmuşlardı. VI. (XIV.) yüzyıla kadar göçebe hayatı yaşayan Merînîler 613 (1216) yılından itibaren Fas'ı nüfuzları altına almaya başladılar ve 668'de (1269) Merakeş'i ele geçirerek Muvahhidler'in nüfuzuna son verdiler. Merakeş'i merkez yaparak etrafına yeni Merakeş adlı ikinci bir şehir inşa ettiler. Ya'kûb el-Mansûr, Ebû'l-Hasan ve Ebû İnân Merînîler'in önemli hükümdarlarıdır. Merînîler donanmaya önem verdikleri halde kendilerinden üstün hristiyan donanması karşısında başarı gösteremediler. Sebte, Melile ve Tanca gibi limanları İspanyollar ve Portekizliler tarafından işgal edildi. Fas şehri halkı 869'da (1464) Merînîler'e karşı ayaklanarak bu devlete son verdi. Fas'ın idaresi Osmanlı hâkimiyetini kabul eden Vattâs hânedanının eline geçti. Bu hânedan İspanyol-Portekiz saldırılarından Mağrib limanlarını korumaya çalıştıysa da başarılı olamadı ve 915'te (1510) yerini Sa'dîler aldı.

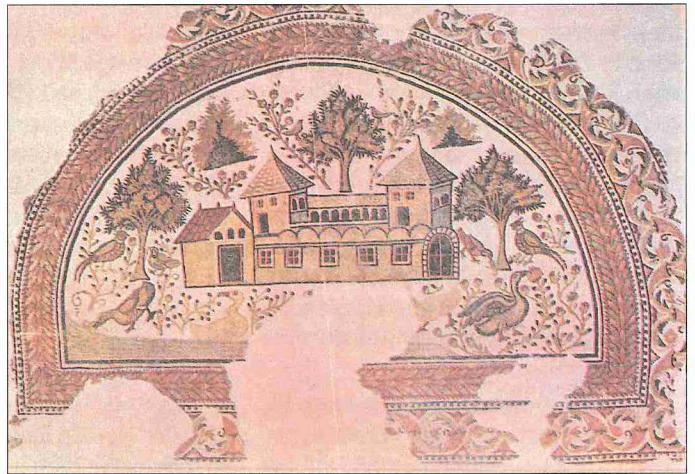
Abdülvâdîler Devleti, Mağrib-i Evsat'ta 633 (1235) yılında yine Zenâte asıllı Yağmurasan b. Zeyyân tarafından kuruldu. Muvahhid Hükümdarı Abdülmü'min, göçebe hayatı yaşayan Abdülvâdîler'e Vehrân'ın batısında arazi vererek buraya yerleştirmeye çalıştı. Abdülvâdîler daha sonra Muvahhidler'in zaafından istifade ederek müstakil bir devlet haline geldiler. Toprakları birkaç defa Merînîler'in ve Hafsîler'in eline geçmesine rağmen 957 (1550) yılına kadar ayakta kaldılar. 911-918 (1505-1512) yılları arasında İspanyol donanması Abdülvâdîler'in elinde bulunan Tilimsân şehrini, Müstegânim ve Biçâye gibi önemli limanları işgal etti. Bu

tarihten itibaren karşılarında Osmanlı donanmasını bulan İspanyollar, Oruç Reis ve Barbaros Hayreddin Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Abdülvâdîler hânedanına Osmanlılar tarafından son verildi.

Osmanlı Dönemi ve Sonrası. Osmanlılar Akdeniz'de bir güç olarak ortaya çıktığında İspanyol ve Portekizliler, Trablusgarp'tan Atlas Okyanusu'na kadar bütün limanları ele geçirmişlerdi. Bu dönemde Osmanlı donanması ile Avrupa donanmaları arasında Akdeniz'in güneyinde büyük bir mücadele başladı. Mağrib'de ilk olarak Cerbe adasını ele geçiren Barbaros Hayreddin Paşa 1517'de Cezayir şehri civarını İspanyollar'dan kurtardı. 950 (1544) yılına kadar Cezayir'in tamamını hâkimiyeti altına aldı. 1524 yılından itibaren Tunus'a müdahale etmeye başlayan Osmanlı donanması, Turgut Reis kumandasında 958'de (1551) Trablusgarp'ı ele geçirerek Osmanlı idaresini bütün Libya'da hâkim kıldı; sadece Sebte, Melile ve Fas'ın kuzeyindeki bazı limanlar Avrupalıların elinden kurtarılamadı. III. Murad ile Merakeş Sultanı Mansûr arasındaki yardımlaşma bölgeye altın çağı yaşattı. Türkler'in himayesindeki Mağrib Fransız istilâsına kadar geniş bir serbestlik içinde yaşadı. Fransa 1830 yılında Cezayir şehrini istilâ ederek burayı kendi mülkü ilân etti. Tunus 1881'de himaye adı altında işgal edildi. Fransa'nın işgalleri bu iki eyaletle sınırlı kalmadı, 1908 yılına kadar Fas'ı ve Moritanya'yı da ele geçirdi.

Libya'nın doğusundaki Berka'da merkez zâviyesini kuran Müstegânimli Şeyh Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin 1843'te başlattığı tarikat faaliyeti kısa zamanda bütün Mağrib'de ve Afrika'nın iç bölgelerinde yaygınlık kazandı. Fransızlar Afrika

Mağrib'de
Roma
dönemine ait
bir çiftlik
evinin
taban
mozağı
(İbrahim
Harekât
fotoğraf
koleksiyonu)

kıtasında karşılarında en büyük engel olarak Senûsîler'i gördüler. İtalyanlar'ın 1911'de başlayan Libya'yı işgal süreci ancak 1930'lu yıllarda tamamlanabildi.

Hz. Peygamber'in soyundan gelen Sa'dî ve Alevî hânedanlarından ilki 915'ten (1510) 1069 (1658) yılına kadar, onun yerine geçen diğeri (Fas Devleti) günümüze kadar Mağrib-i Aksâ'da iktidarını muhafaza etmiştir. Vattâsî sultanlarının Fas üzerindeki hâkimiyetine son veren ve Portekizliler'i Agâdır ve Sûs sahillerinden uzaklaştıran Sa'dîler (915/1510), bölgeye hâkim olduktan sonra nüfuz kavgasına girdikleri doğu komşuları Osmanlılar'la zaman zaman savaşmak zorunda kaldılar. Ancak daha sonra bu hânedanın en önde gelen sultanı Ahmed el-Mansûr ez-Zehbî Osmanlılar'la yakın ilişkiler kurdu. Bugünkü Mali Devleti'nin doğusunda hâkim olan Songay Sultanlığı topraklarını ele geçirerek buradan elde edeceği bol miktardaki altın sayesinde ve anlaştığı İngiliz ve Hollandalılar'ın yardımıyla Endülüs'ü yeniden fethetmek istedi. Fakat elde etmeyi umduğu altını bulamadığı, Avrupalı devletler de sözlerinde durmadığı için bu isteğini gerçekleştirilemedi. Ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında Avrupalılar Mağrib limanlarına saldırılar düzenlediler. Bu dönemde Endülüs'ten kurtulabilen müslümanlar Rabat, Selâ ve Tıtvân limanlarına yerleştiler. Sa'dîler'in yıkılmasından sonra bölgede Alevî hânedanı kuruldu. Portekiz ve İngilizler tarafından işgal edilen şehirleri kurtarmak isteyen Alevî sultanlarından Mevlâ İsmail ve torunu Muhammed b. Abdullah Mehdiye, Tanca ve Cedîde'yi geri aldılar. Ancak Sebte ve Melile'yi kurtaramadılar. Cezayir ve Tunus'u istilâ ederek bu iki ülkenin Mağrib ve İslâm medeniyetiyle bağlarını koparmaya çalışan Fransa daha sonra Fas'ı himayesine aldığı ilân etti. Böylece 1912 yılı Mart ayında bütün Mağrib ülkeleri resmen işgal edilmiş oldu.

Avrupa ülkeleri, işgallerini sadece liman şehirleriyle sınırlı tutmayıp Mağrib'in tamamını ele geçirmeye koyuldular. Fransa 1830-1962 yılları arasında Cezayir'i, İspanya 1834-1975 arasında Batı Sahrâ'yı sömürgeleştirdi. İtalya 1911'de Libya'yı işgale başladığında Fransa da Moritanya'yı istilâ etti. II. Dünya Savaşı'na kadar İtalyan sömürgesi olan Libya bağımsızlığını kazandığı 1951 yılına kadar İngiliz ve Fransız mandası altında kaldı. Moritanya 1960'ta bağımsızlığını elde etti. 1881'de

Tunus'u, 1912'de Fas'ı himayesine aldığı ilân eden Fransa bu ülkelere ancak 1956 yılında bağımsızlık verdi. Sömürge döneminde Mağrib'in her tarafında işgalci Batılilar'a karşı direnişler ve ayaklanmalar meydana geldi. Cezayir'de Abdülkâdir el-Cezâirî'nin, Fas'ta Abdülkerîm el-Hattâbî'nin, Libya'da Ömer el-Muhtâr'ın mücadelesi bu ülkelerin kurtuluşu yolunda önemli direniş hareketleridir. XX. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlık yolundaki direnişlere mahallî liderlerin, millî partilerin ve halk kitlelerinin siyasî mücadeleleri eklendi. Fransızlar'ın Fas Sultanı V. Muhammed'i 1953 yılında sürgüne göndermeleri Arap ülkeleri tarafından uluslararası bir sorun haline getirildi. İtalya'nın II. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğraması Libya'nın bağımsızlığını elde etmesini sağladı. Cezayir devrimi (1954) Mağrib ülkelerinin bağımsızlığını kazanma yolunda önemli bir adım oldu.

Bağımsızlığın ardından Tunus ve Fas'ta sömürge öncesi hânedan yapısı korunurken Libya'da Osmanlı sonrası idarî boşluk meydana geldi. Sömürge sürecinde Türk askerleriyle birlikte İtalyan işgaline karşı direnen Senûsî tarikâtı şeyhi I. İdris adıyla kral ilân edildi. 1957'de Tunus'ta, 1969'da Libya'da tek partili cumhuriyet yönetimleri kuruldu. Fas'ta ise Alevî hânedanı iktidarını sürdürdü. Cezayir'de Fransız sömürgesi sonrası Millî Bağımsızlık Partisi tek partili sistemle uzun müddet ülkeyi idare etti. Son yıllarda çoğulcu bir sisteme geçme denemeleri başarısızlıkla sonuçlandı. 1960 yılında bağımsızlığa kavuşan ve birçok askerî darbeye mâruz kalan Moritanya'da son yıllarda demokrasiye geçildi. 1980'li yıllarda siyasî, iktisadî ve içtimâî bakımdan birlik çabası gösteren Mağrib ülkeleri bugüne kadar bunu başaramadılar. Bölge ülkelerinin kendilerine mahsus tavırları, iç meseleleri, Fas'ın Batı Sahrâ'yı sınırlarına katması, Cezayir'deki iç kargaşa, Tunus ve Libya'da çoğulcu demokrasiye geçilememesi birliğin önündeki önemli engeller olarak görülmektedir. Ülkeler arasında üst seviyede birlik sağlanamasa da kurumlar arası iş birliği giderek gelişmektedir.

Tunus ve Fas'ta yabancı sermaye teşvik edilerek çeşitli sanayi alanlarında yatırım yapmaları sağlanmıştır. Ekonomik alanda liberal sisteme geçilmiş, ancak bölgenin kalkınmasını sağlayacak bir hamle henüz gerçekleşmemiştir. Gelir düzeyi artan Libya gelişmiş devletler ara-

sında sayılmaktadır. Özellikle Cezayir, Libya ve Tunus'ta petrol üretimi sayesinde ekonomik ve sosyal bakımdan gelişme açıkça görülmektedir. Bölgede dünyanın en zengin fosfat madeni bulunmaktadır. Zengin demir madenine sahip olan Moritanya hariç Mağrib'in geri kalan kısımlarında verimli topraklar bulunmakta olup özellikle Fas son yıllarda Avrupa'ya sebze ve meyve ihraç eden bir ülke haline gelmiştir. Bunlara çeşitli deniz ürünleri ve turizm gelirleri ilâve edilince bölgenin kalkınması için sadece yeni kanunî düzenlemelerin yapılması kalmıştır.

Mağrib'de Fransız sömürgesi döneminde halk kültürü ve sanatı üzerinde araştırmalar yapılarak bunların günümüze aktarılması sağlanmıştır. Bölgede hem Araplar hem de Berberîler'in benimsediği Endülüs ezgileri ve halk dansları yaygındır. Moritanya halk şiirinde hayatın keder ve gamları hâkimdir. Berberî şiirinin zarif, içli ve insan hayatını ve çevresini birer tablo gibi tasvir eden bir özelliği vardır. Plastik sanatlarda başarılar elde edilmektedir. Türkler'in mirası olan halıcılık ve kilimcilik gibi el sanatları gelişmiştir. Eğitim alanında da önemli gelişmeler görülmektedir. Klasik Arap müziğine ve halk müziğine önem veren Mağribliler üzerinde Endülüs müzikisinin etkisi kendini hâlâ hissettirmektedir. Turizme katkı sağlamak amacıyla eski eserlerin sergilendiği müzeler henüz ihtiyacı karşılayacak düzeyde değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fûtûhu İfrîkiyye ve'l-Endelûs*, Cezayir 1948, s. 34-144; Bekrî, *el-Mesâlik* (nşr. Mac-Guckin de Slane), Paris 1965, s. 90-98; Dercinî, *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*, Kösantine 1974, I, 40-94; Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fi telhîşi ahbârî'l-Mağrib*, Kahire 1368/1949; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, Beyrut 1950, I, 1-165; İbn Ebû Zer', *el-Enisû'l-muğrib*, Rabat 1973, s. 15-102, 172-261; Ebû Abdullah ez-Zerkeşî, *Târîhu'd-devleteyni'l-Muvaḥḥidiyye ve'l-Hafsiyye*, Tunus 1386/1966; Lisânüddin İbnü'l-Hatib, *A'mâlü'l-a'lâm*, Dârülbeyzâ 1964, II, 14-50, 171-179; İbn Haldûn, *el-İber*, Beyrut 1959, VI, 349-365; VII, 148-309, 454; İbnü'l-Kattân el-Merrâkûşî, *Nazmü'l-cümân* (nşr. Mahmûd Ali Mekki), Beyrut 1410/1990; Ebû'l-Kâsım ez-Zeyyânî, *et-Tercümânü'l-kubrâ*, Rabat 1967, s. 79; Ch. A. Julien, *Histoire de l'Afrique du nord*, Paris 1952, I, 135-154; II, 33-75; G. H. Bousquet, *Les Berbères*, Paris 1957, s. 25-26, 40; H. R. Idris, *Berbérie orientale sous les zirides*, Paris 1962; O. du Guigaudeau, *Le passé maghrebin de la Mauritanie*, Rabat 1962; Philip Refle - Ahmed Sâmî Mustafa, *Coğrafiyyetü'l-vaṭanı'l-'Arabî*, Kahire 1965, s. 105-183; İbn Ebû Dinâr, *el-Mü'nîs fi ahbârî İfrîkiyye ve Tûnis* (nşr. Muhammed Şemmâm), Tunus 1387/1967, s. 130-179; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb,

Hulâsatü Târîhi Tûnis, Tunus 1968, s. 16; D. Paulme, *el-Hağdârâtü'l-İfrîkiyye* (trc. Nesim Nasr), Beyrut 1974, s. 16-17, 19, 22; İbrâhîm Harekât, *el-Te'sîrû'l-'Osmânî fi'l-Mağrib*, Tunus 1974, s. 27; a.mlf., *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Dâr-ülbeyzâ 1993, I, 71-108, 233-374; II, 66-67, 99-192; Ahmed Ebû Ayyâşî, *Harbû'r-Rif et-Taħ-rîriye*, Tance 1974-75; Tâhâ Bâkir, *'Uşûr mâ kable't-târîh fi Libyâ*, Beyrut, ts. (Dârü's-Şark), s. 9, 32-41; H. Gueneron, *La Libye*, Paris 1976, s. 9, 20-38, 52, 70; Abdurrahman b. Muhammed el-Cilâlî, *Târîhu'l-Cezâ'iri'l-'âm*, Cezayir 1982, I, 141-258; II, 16; Süleyman el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-riyâziyye*, Tunus 1986; eş-Şarku'l-evsaî, Riyad 13.06.1997; *Journal l'Opinion*, Rabat 18.06.1997; G. Yver, "Magrib", *IA*, VII, 142-143; "Libyâ", *Mu.M* (Mülhak), I, 173.

İBRAHİM HAREKÂT

□ MİMARİ. Mağrib sanatının en önemli faaliyet sahası mimaridir. Mağrib mimarisinin en erken örnekleri ribâtlar olmasına rağmen dinî mimarinin temelini oluşturan ulucamiler gözde eserlerdir. Kayrevan Ulucamii ile Kurtuba Ulucamii plan şeması ve mimari elemanlarıyla Mağrib'de inşa edilen bütün camiler üzerinde etkili olmuştur. Mağrib mimarisinin gelişimini beş dönem halinde incelemek mümkündür.

1. Yarı Bağımsız Emirlikler Dönemi (777-926). Bu devirde sanat faaliyetleriyle ilgili göze çarpan en önemli hânedan Ağlebîler olmuştur. Tunus'ta merkezlerini kuran Ağlebîler'in camileri, geniş iç avlu etrafında gelişen bir plana sahip çok katlı, köşeli minareleri ve ağır başlı mimari tezyinatıyla dikkat çekmektedir. Kayrevan şehrinde yer alan ulucami (Sîdî Ukbe Camii), Mağrib'in ilk valisi Ukbe b. Nâfi' tarafından I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olmakla birlikte daha sonra Ağlebîler zamanında son şeklini almıştır. Kayrevan Ulucamii'nde görülen plan ve mimari özellikler hemen hemen diğer Ağlebî camilerinde de uygulanmıştır (bk. SÎDÎ UKBE CAMİİ). 235 (849) yılına tarihlenen Sefâkus (Sfaks) Ulucamii, Zîrî devrinde ve Tunus'taki Osmanlı idaresi zamanında önemli ölçüde tamir ve tâdilâta mâruz kalarak büyük değişiklikler geçirmiştir. Bununla birlikte kible duvarına dikey nefleri, mihrap önü kubbesi ve aynı eksende avlu yönündeki ikinci kubbesiyle asıl cami hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Örtü sistemi değiştirilmiş olmasına rağmen bu örtü sistemini taşıyan at nalı kemerleri ve özellikle mihrap ekseninde yer alan minaresi Kayrevan Ulucamii'ni hatırlatmaktadır. 850-851 yılına tarihlenen Sûs Ulucamii de aynı özellikleri göstermektedir. Büyük ölçüde tamirat gör-

müş olmakla birlikte iki kubbesi, dikey nefleri ve diğer mimari hususiyetleri ilk yapı hakkında bilgi vermektedir (bk. Sûs ULUCAMİİ). Tunus şehrinde bulunan Zeytûne Camii (Tunus Ulucamii), Ağlebî emirleri Muhammed b. Ahmed ve kardeşi İbrâhîm b. Ahmed tarafından 250'de (864) yaptırılmıştır. Orta nefin avluya açıldığı kısımdaki ikinci kubbe ve avlu etrafındaki revaklar 990-995 yılları arasında Zîrî devrinde tamamlanabilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de tamir görmüş ve ilâveler yapılmıştır. Ana unsurlarıyla tam bir Ağlebî eseri olma niteliğini taşıyan caminin minaresi farklı bir biçimde, daha çok Fas minarelerini hatırlatan bir özelliktedir (bk. ZEYTÛNE CAMİİ). Kayrevan şehrinde bulunan 252 (866) tarihli Üç Kapılı Cami, Tunus üzerindeki Endülüs tesirleri kadar bu devrin mimari tezyinat anlayışı hakkında da örnek teşkil eden bir yapıdır. Muhammed b. Hayrûn el-Meâfirî adlı bir Endülüslü tarafından inşa ettirilen caminin iç teşkilâtı XV. yüzyıldaki tamirat esnasında değiştirilmişse de binanın giriş cephesi tertip ve tezyinatıyla esas şeklini önemli ölçüde korumuştur. Ağlebî dönemi sivil mimari örnekleri çok harap durumdadır. Günümüze gelebilenler arasında en önemlileri Kayrevan şehri dışında bulunan Rakkâde ile Abbâsiyye harabeleridir. Her iki harabe de Ağlebî saraylarının kalıntılarını ihtiva etmektedir. Ağlebîler'in askerî mimari örnekleri içinde en çok dikkat çekenleri şüphesiz ribâtlardır. Ribâtların dinî gaye ile birlikte askerî bir konuma sahip olup kale şeklinde kullanıldıkları bilinmektedir. Tunus ve Libya'daki İslâm mevcudiyetinin ilk zamanlarından itibaren değişik mahallerde çeşitli ribâtlar yapılmıştır. Tripoli, Sefâkus, Manastır, Bizerte ve Sûs'ta inşa edilen ribâtlar Ağlebîler tarafından kullanılmıştır. Bunların içinde en iyi durumda günümüze ulaşabilen Sûs'taki ribât, köşelerinde ve her duvar bölümünün ortasında bulunan yarım daire biçiminde kulelerle takviye edilmiş kare planlı bir bina olup dörtgen bir iç avlunun etrafında teşekkül eden iç bölümlerden meydana gelmiştir. Girişi güneydoğu istikametinde olan bina 821 tarihinde tamamlanmıştır (bk. Sûs RİBÂTİ).

2. Mahallî Devletler Dönemi (909-1152). Âbidevî bir görünüm, sade, vakur bir ifade biçiminin mevcut olduğu bu dönem mimarisinin en güzel örneklerini Fâtımîler yaptırmıştır. Daha sonraları Mısır'da inşa edecekleri muhteşem mimari

eserlerin habercisi olan Mehdiye Ulucamii 916'da tamamlanmış olup bölgenin en dikkat çekici eserlerinden biridir. Şii İsmâîlî mezhebinden olan Fâtımîler'in, bir bakıma Sünnî Mâlikî Kayrevan'da Ağlebî idaresi esnasında yaptırılan Kayrevan Ulucamii'ne karşı kendi güçlerini ispat etmek için inşa ettirdikleri Mehdiye Ulucamii, Fâtımî imamlarının Kayrevan'ı terkederken yeni başşehirleri Mehdiye'yi kurmalarından sonra yapılmıştır. Ana hatlarıyla Kayrevan Ulucamii'nin plan özelliklerini sürdüren Mehdiye Ulucamii'nin en belirgin özelliği, dışarıya doğru çıkıntı yapan bir zafer takı görüntüsüne sahip cümle kapısı ve bu kapının bulunduğu dış cephenin iki köşesinde yer alan minareleridir. Ağlebî camileri ve diğer Mağrib camilerinin minarelerinden tamamen farklı bir hususiyet gösteren bu minareler, Mısır'da inşa edilen Fâtımî eserlerinde görülmele beraber Mağrib mimarisinde tekerrarlanmamış ve sadece Fâtımî mimarisine dahil bir özellik olarak kalmıştır. Mahallî devletler döneminde yapılan eserlerin önemli bir kısmı büyük saray, kale ve şehir harabeleri şeklinde günümüze ulaşmıştır. Hem dinî hem sivil hem de askerî mimari elemanların bir arada bulunduğu külliyeler halinde teşekkül eden eserlerin harabeleri Fâtımîler ve onların müttefiki olarak Kuzey Afrika'yı yöneten Zîrîler ve Zîrîler'in bir kolu olan Hammâdîler'in sanatı hakkında önemli fikirler vermektedir. Bu harabelerde yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde devrin mimarisi ve hayat tarzına dair değerli bilgiler elde edilmiştir. Fâtımî, Zîrî ve Hammâdî yerleşmeleri arasında hiç şüphesiz en önemli olanlar, Tunus'ta Fâtımîler'den kalan Mehdiye ve Mansûriye şehirleriyle Libya'daki Ecdâbiye harabeleri, Zîrîler'in Asîr Sarayı ve Hammâdîler'in Kal'atü Benî Hammâd harabeleridir. Asîr sarayı, özellikle Mehdiye Ulucamii cümle kapısının teşkilâtını hatırlatan giriş kapısıyla olduğu kadar giriş kapısıyla aynı eksen üzerinde bulunan ve yatay uzun dikdörtgen bir kabul salonuyla irtibat kurulan, üç tarafı nişli ve üstü kubbeyle örtülü taht odasının teşkilâtıyla hemen dikkat çekmektedir. Dikdörtgen plana sahip olan saray (X. yüzyıl ikinci yarısı), iç avlu etrafında oluşmuş bir merkezî kısım ve bunun iki tarafında bulunan kanatlardan meydana gelmiştir. Kanatlar da kendi içlerinde küçük avlular etrafında şekillenmiştir. Kuzey tarafında bulunan taht odası ana saray bünyesinin dışına taşınarak dışarıdan belli olacak şekilde inşa edilmiştir. Hammâdîler'in iskân merkezi